

VRIJEME PREPORODA KAO TEMA HRVATSKOGA
POVIJESNOG ROMANA
ILI O VEZI PREPORODA I HRVATSKOGA POVIJESNOG
ROMANA

Julijana Matanović

1.

Dovesti, u istom naslovu, u vezu hrvatski narodni preporod, pa čak i onda kad se on osnaži dodatnim periodizacijskim indikatorskim terminima kao što su *ilirizam* i *romantizam*, i nacionalni povijesni roman, može se nakratko učiniti nesretnim spojem. Jer, ako se krećemo isključivo u vremenskim granicama koje omeđuju razdoblje prve epohe novije hrvatske književnosti¹, onda u njima nećemo naići ni na jedan hrvatski povijesni roman, pa tako nećemo uspjeti ni opravdati svoju temu. Naime, prvi je, uostalom, objavljen godinu dana nakon što je, prema dosadašnjim prijedlozima za periodizaciju novije hrvatske književnosti, vrijeme preporodne i romantičarske faze završilo². Riječ je o romanu Ivana Krstitelja Tkalčića (1840.–1905.) *Severila ili slika iz progonstva kršćanah u Sisku*, i o godini 1866., čime se granica prvog povijesnog romana pomiče pet godina ranije³, a Šenoino *Zlatarovo zlato*⁴, objavljeno 1871. godine, ostaje prvi Šenoin povijesni roman, ali mu se, tim činom, laskavi kvalifikativ prvog romana toga žanra u nacionalnoj književnosti oduzima. Činjenica, s jedne strane, da u vremenu buđenja nacionalne svijesti, osim *hajdučko-turske novele* pseudoromantičarskog tipa, ne nalazimo ni jedan ozbiljniji prozni tekst u kojem bi se tematizirala nacionalna povijest, i saznanje, s druge, da je hrvatska

književnost bogata upravo takvim, premda do sada nedovoljno istraženim, tekstovima, može nam sugerirati kako vezu treba tražiti izvan vremenski određenih kategorija. Ako se spomenuta književna razdoblja izdignu iznad neelastičnog *historijskog* određenja, njihova veza s nacionalnim povijesnim romanom mogla bi postati ne samo dovoljno čvrsta, nego gotovo i ovisnička. Jer, najveći broj romana u kojima se *prerađuje* nacionalna povijest, po svojoj se temi, osnovnoj zadaći koju autor ispunja pred svojim čitateljima, te ponašanju osnovnih gradbenih elemenata žanra (jaki likovi, odnos prema nacionalnoj ideji, uspostavljanje hijerarhijskog odnosa između ljubavi prema domovini i prema ženi, prožetost idejom povijesnog napretka za koju se opredjeljuju svi unutartekstovni, ali i izvantekstovni sudionici), mogu se okarakterizirati, neovisno koja godina stoji na njihovom prvom izdanju, kao romani koji su nastali u vremenu, kako bi to Flaker imenovao, *konstituiranja moderne hrvatske nacije*⁵. Zbog toga ne bismo ni pogriješili ako bismo, u kontekstu ove teme, obradili i one autore povijesnih romana na čija imena nismo do sada nailazili u povijestima i pregledima nacionalne književnosti, jer upravo razlozi njihova izostanka i leže u njihovoj *vjernosti* preporodno–romantičarskoj zadaći književnosti i time *neuklopljivosti* u književna razdoblja koja su se na sceni iskristalizirala u trenutku kad su romani objavljivani, a to se događalo, i događa, bez veće vremenske stanke, od 1866. do današnjih dana.

Iz odnosa jednog, za hrvatsku književnost, specifičnog vremena, čija se posebnost očituje već na prvom koraku kod nedoumica oko izbora *najpodobnijeg* književnoperiodizacijskog termina i jednog žanra koji je u povijesti naše književnosti imao specifičnu ulogu, može se pokrenuti i pitanje vazano uz potrebu izdvojenog povijesnog proučavanja povijesnoga romana kao povijesti jednog žanra, u kojoj će najzastupljeniji, pretpostavljam, biti upravo oni koji se tipološki mogu pokriti terminom *romantičarskog modela*.

Zanimljivo je stoga upitati se kako je u sklopu tematskog sustava hrvatskoga povijesnog romana, koji je u prostorima jezika čuvao ideju državnosti, prošlo *pravo* povijesno vrijeme narodnog preporoda koje je zadatke konstituiranja *doživljavalo u okvirima većeg južnoslavenskoga* (*»ilirskoga«*) *i općeslavenskoga jezičnog i etničkog kompleksa*⁶.

Nakon što, iz fokusa našeg, ponovno, na neki način, preporodnog vremena, samo nakratko i blago osvjetlimo dosadašnju poziciju hrvatskoga povijesnog

romana, uklopljivog, ponavljam, u najvećem svom dijelu u preporodno-romantičarsku stilističku matricu, zadržat ću se na povijesnim romanima Ksavera Šandora Gjalskoga. Više je razloga tomu. Jedan je vezan uz tematski sustav romana *Osvit* (1892.) i *Za materinsku riječ* (1906.), iz čijih se podnaslova (*Slike iz tridesetih* i *Slike iz četrdesetosme*) jasno razaznaje da je riječ o preporodnom vremenu (u povijesnim koordinatama). Istovremeno, premda opisan kao realista, Gjalski je u svojim povijesnim romanima, jer je to zahtijevao žanr, zadržao značajne crte prethodnog razdoblja. I na kraju, uključujući u analizu i autorov povijesni roman *Dolazak Hrvata* (1924). a potom i *Pronevjerene ideale* (1925.), želim osvijetliti, čitanjem u kontekstu, razloge zbog kojih preporodno povijesno vrijeme kao građa nije bilo zanimljivo autorima povijesnih romana koji su svojim tekstovima, kroz cijelu povijest žanra, vršili, premda se može učiniti nelogičnim, isključivo preporodnu funkciju.

2.

Posljednjih nekoliko godina, točnije, nakon godine 1990., *hrvatski povijesni roman*⁷ jedan je među najčešće objavljivanim žanrovima nacionalne književnosti. Potvrđuju to ne samo brojni naslovi (među kojima su i ponovljena izdanja, ali i novonastali) što se pojedinačno pojavljuju u velikom broju izdavačkih kuća, nego i specijalizirane biblioteke čiji urednici izborom određenih autora i njihovih romana ukazuju hrvatskom čitatelju i proučavatelju književnosti na jednu jako važnu činjenicu koja se tiče povijesti nacionalne književnosti. Slika koja se, o hrvatskom povijesnom romanu i svim njegovim oblicima dugogodišnjeg kontinuiranog pojavljivanja, može, uz pomoć nakladnika i njihovih stručnih suradnika, danas steći, uvelike se razlikuje od one koju smo mogli dobiti čitajući povijesti i preglede nacionalne književnosti. Istovremeno, zahvaljujući i znanstvenim istraživanjima povjesničara književnosti u središtu čijeg se proučavanja našla povijest jedne književne vrste, točnije povijest nacionalnog romana⁸, nije teško zaključiti kako *hrvatski povijesni roman* ulazi među one književne žanrove za koje, od njegovih početaka do danas, traje neprestano zanimanje na obje strane komunikacijskog književnog lanca, i kod autora i kod njihovih čitatelja.

Velik broj autora i velik broj povijesnih romana, koji su u vrijeme svojih prvih izdanja imali širok krug čitatelja, kasnije je jednostavno nestao iz prostora čitateljskog i proučavateljskog interesa. Neki su se od njih pojavili ponovno u određenom povijesnom trenutku kad se iznova željelo upozoriti na sličnost povijesnog i *novog* vremena u kojem su se čitatelji našli, ali je zanimanje za njih, barem što se nakladnika tiče, smanjeno isti čas kad su se nasilno prekinuli i povijesni događaji koji su pokazivali toliko sličnosti s nekim stranicama nacionalne povijesti pretvorene u književni tekst. Dovoljno je samo spomenuti biblioteku *Matica hrvatske* koja je počela izlaziti na samom početku sedamdesetih godina i koja je nosila vrlo indikativan naslov *Hrvatska povijest u popularnom obliku*. U njoj su se našli iznova tiskani romani Velimira Deželića st. (1864.–1941.), Milana Šenoa (1869.–1961.), Milutina Mayera (1874.–1956.), fra Eugena Matica (1889.–1918.) i nekih drugih autora čija se djela neće iznova pojavljivati sve do devedesetih. Književnopovijesni pregled žanra, u kojem bi se našlo mjesta za različite *varijante* romansiranog tretiranja povijesti u našoj nacionalnoj književnosti, naglasio bi *kontinuitet hrvatskoga povijesnog romana* i odgovorio na pitanja o razlozima književnopovijesnoga prešućivanja velikoga broja naslova.

I prije ozbiljnijeg ulaska u građu može se naslutiti da razlozi tomu mogu biti izvanknjiževne⁹, ali, dakako i neizostavno, i književne prirode. Jer, spomenemo li danas i ozbiljnijim poznavateljima hrvatske književnosti imena poput Higinia Dragošića (1845.–1941.), Đure Stjepana Deželića (1838.–1907.), Hinka Davile (1858.–1926.), Rudolfa Habeduša Katedralisa (1894.–1960.), Franje Sudarevića (1861.–1944.), Zvonimira Pužara (1875.–1926.) Frana Biničkoga (1875.–1945.) i mnogih drugih i potom ih upitamo koji to književni žanr *ujedinjuje* sve spomenute autore u zajedničku skupinu, većina ispitanika neće na postavljeno pitanje odgovoriti s onom sigurnošću kakvom bi, pretpostavljam, odgovorila da su se na istom mjestu našli August Šenoa (1838.–1881.), Josip Eugen Tomić (1843.–1906.), Eugen Kumičić (1850.–1904.), Ivan Aralica (1930.) i Nedjeljko Fabrio (1937.). Svi navedeni autori i u prvom i u drugom dijelu *ispitnog pitanja* pisali su, i upravo su po njima i prepoznatljivi, romane u kojima se povijest nalazila u prvom planu i u kojima je ona predstavljala polazište u realizaciji fikcionalnog svijeta, neovisno o tome jesu li za romansirani govor o povijesti koristili *povijesnu* ili *novopovijesnu* varijantu.

Kroz spomenute dvije varijante prepoznaje se, točnije razlikuje se, autorov odnos prema povijesti. U prvoj, u kojoj autora i njegove junake vodi ideja napretka, povijest se shvaća kao učiteljica života, dok u drugoj ona predstavlja ponovljivu cikličnu činjenicu koja u romanesknom tekstu doživljava svoju zasluženu osudu, ali koja će, neovisno o našim nastojanjima, željama i potezima, na isti način doticati naše potomke kao što je dotaknula nas i ranije naše pretke. Vjerujem kako je baš autorovo poimanje povijesti jedini pouzdani temelj za utvrđivanje generičke pripadnosti romana, te da je tek poslije uspostavljanja osnovne razlike prema povijesti samoj, moguće krenuti u tipološku diferencijaciju romana za koje smo utvrdili da posjeduju osnovne *gradbene elemente* predmetnog žanra.

Jasno je da se povijesni romani rijetko pišu, ili uopće ne pišu, zbog prošlosti same¹⁰. Oni najčešće i nastaju u onom trenutku u kojem autor, gledajući svoju sadašnjost, u njoj prepoznaje nešto što ima neposredne veze ili analogije s prošlim vremenima. Upravo su zbog toga i odabir povijesnoga materijala, način na koji mu se pristupa i cilj koji si autor pred sebe postavlja, u skladu s povijesnim trenutkom u kojem su se našli autor i njegov čitatelj. A taj povijesni trenutak u povijesti hrvatskog naroda može se preimenovati u povijesno stanje u kojem bi se svaki događaj mogao opisati kao vrijeme presudno za zajednicu (po tome vrijedno priče i pouke) koju je kroz povijest vodila ideja napretka kao ideja o formiranju vlastite države. Pa ako se ona nije mogla realizirati u zbilji, ideja o njoj čuvana je u prostorima jezika.

Stoga nema većeg vremenskog razmaka, od 1866. kad je objavljen prvi hrvatski povijesni roman, već spomenuta, *Severila* Ivana Krstitelja Tkalčića do današnjih dana, u kojem se ne bi iznova otkrio barem jedan roman na povijesnu temu, neovisno o tome koji se još sekundarni sloj pokazao relevantnim u priči što se odvijala na intertekstualnoj komunikacijskoj relaciji historiografski tekst–povijesni roman¹¹. Može to biti ljubavni, religiozni, ili naglašeno rodoljubno–didaktični, ovisno o autorovu viđenju, ne više povijesti same kao u slučaju dviju osnovnih varijanata, nego njegova viđenja primarnog primatelja. Isticanje, na jednoj strani, tema koje vladaju slojevima *hrvatskog povijesnog romana* i uočavanje stalne prisutnosti takvih tekstova u životnim okvirima čitatelja koji desetljećima žele poruke literarne fikcije stvorene na predlošku prošlih vremena pretvoriti u životnu zbilju sadašnjosti (kontinuitetom žanra ostvariti

prostorni kontinuitet, ili obnovljenom površinom teksta oživjeti pokopanu stvarnost), a na drugoj spominjanje žanrovske slojevitosti povijesnog romana (sekundarnost žanra), može pomoći u daljnjoj potkrepi tvrdnje kako službene povijesti hrvatske književnosti nisu spominjale mnoge od tih autora, čak ni u usputnim popratnim bilješkama u kojima se moglo upozoriti na sličnost s nekim obrađenim i u povijesti priznatim romanopiscem.

Ako su autori svojim literarnim tekstovima, manje ili više uspješnim, cijelo to vrijeme (od 1866. do danas) jamčili čitatelju, uronjenom u njemu najčešće neprihvatljiv društvenopolitički splet, da sudbina nijednog jakog lika (čijem je imenu i prezimenu mjesto i u *velikoj i ozbiljnoj* nacionalnoj povijesti) neće biti osuđena na zaborav, onda je razumljivo što je to navelo povjesničare književnosti na šutnju o takvim *osiguravateljima* koji su primateljima na pamćenje nudili neka druga zbivanja i neke druge boje kroz koje će promatrati aktere povijesti.

Naime, cjelovita analiza povijesnoga romana nerijetko može skrenuti i u traganje za zbiljskim kontekstom koji je autoru poslužio kao izvanknjiževna građa, da bi se tek potom, dakle nakon provedene identifikacije i atribucije tematskog polazišta i crpilišta čuvanog u *pravim dokumentima*, prišlo analizi književne obrade. Ona uključuje i otkrivanje postupka što ga je povijesni materijal morao pretrpjeti modelirajući se u prostoru pripovjedačke slobode u oblik književnog štiva. Taj istraživački rad, točnije pripreme koje obavljaju pojedini čitatelji da bi se spremniji uključili u recepcijski odnos s romanima koji tematiziraju nacionalnu povijest, približava još više čitatelja samom autoru djela koji je također, jasno, odradio svoje arhivsko upućivanje u materijal kao prvu pripremu stepenicu pisanju povijesnog romana.

Istovremeno, generičke bi analize pokazale da su svi ti tekstovi njegovali, kao što je već rečeno, nekoliko sekundarnih slojeva kojima su privlačili najširu čitateljsku publiku, umanjujući njima, vrlo često, literarnu kakvoću djela. Tako su nakon *šenoinskog modela* povijesnosti, točnije *monumentalističkog* viđenja koje je moglo biti realizirano u vrijeme smjene romantičarskog proznog koncepta, uslijedili *oponašateljski*¹² modeli koji se kasnije nikako nisu mogli uklopiti u nadolazeće vladajuće stilističke matrice hrvatske književnosti.

Ako bismo tipologizaciju povijesnoga romana i provodili, što je uostalom ovdje ranije i predloženo, prema književnopovijesnim stilskim karakteristikama uočenim na samom djelu, izdvojenom iz konteksta vremena u kojem je nastajalo, nije teško pretpostaviti da bi se većina *hrvatskih povijesnih romana* kretala u

granicama *preporodno–romantičarskog* modela povijesnog romana. Stoga ih je povjesničaru književnosti naviknutom na historijske i tipološke kriterije po kojima će ne samo ustaviti tekstove, nego i otkriti njihovu uzročno–posljedičnu vezu, najlakše bilo izostaviti i sve objasniti književno–estetskim razlozima (udaljavanje pisma od vladajuće književno–stilske struje i njegovo, prejako, okretanje sloju šireg čitateljstva, tzv. trivijalizacija i raslojavanje povijesnoga žanra?)¹³

Pa da budem didaktična, slijedeći takvim načinom i osnovno autorsko htijenje jasno ocrtano u svim *hrvatskim povijesnim romanima*, zaključit ću kako se oba spomenuta razloga, i izvanknjiževni i *čisto* književni, mogu uzeti u obzir kao oni zbog kojih se danas odlučnije kreće u proučavanje nacionalnog povijesnog romana, pri čemu novi čitatelji priznaju da su i sami osjetili snagu struja što ih možemo opisati kao posljedicu sveprisutne težnje za *muzealizacijom kulture*.¹⁴ Glavni ton svemu ipak daje ne samo povijesni trenutak u kojem smo se našli, nego upravo *povijesnost* toga trenutka koja okreće primatelja prema literarno već obrađenim temama iz prošlosti, da bi, razumijevajući njih, mogao sebi objasniti nedovršeni zaplet sadašnjosti. A što se književnog razloga tiče, on je isključivo vezan uz tipološko poimanje preporodne i romantičarske književnosti.

Stoga, ako bi se većina hrvatskih povijesnih romana mogla pokriti romantičarskom stilističkom matricom (zadaća što ju je povijesni roman morao ispuniti pred svojim čitateljem ostajala je nepromijenjena od *preporodnog* vremena), onda se iz toga može izvući itekako važna prosudba: *hrvatski povijesni roman ne smije se promatrati kao usputni produkt ni jednog književnog perioda naše nacionalne književnosti*, jer zbog specifičnosti prostora u kojem je nastajao i neprestanih vanjskih povijesnih poticaja, određenih neprekidnim smjenama rata i mira, a zbog kojih su čitatelji od svojih autora tražili priče u kojima će, po zakonima analogičnosti, potražiti rješenja za vlastitu zbilju, *hrvatski povijesni roman* morao je dugo vremena ostati na istom tragu, onom najozbiljnije zacrtanom u povijesnim romanima Augusta Šenoa. Kao takav, *on zahtijeva vlastitu književnu povijest* koja će mu dopustiti da ga se promatra kao samosvojnu činjenicu nacionalne književnosti, koja ima svoju prošlost (varijanta povijesnog romana), svoju sadašnjost (varijanta novopovijesnoga romana) i svoju budućnost, koja joj je ponovno osigurana današnjim izvanknjiževnim povijesnim trenutkom.

Najveći broj hrvatskih povijesnih romana, onih koji su se opisani, ili samo spomenuti, našli na stranicama dosadašnjih povijesti nacionalnih književnosti valoriziran je u *odnosu* ili *prema* povijesnim romanima Augusta Šenoa. U interpretacijama se pronalaze mjesta sličnosti i mjesta razlike, a interpretatorova je zaključna ocjena najčešće povezana s količinom *otklona od šenoinske matrice*.

Povijesni romani Ksavera Šandora Gjalskoga (*Osvit*, 1892., *Za materinsku riječ*, 1906. i *Dolazak Hrvata*, 1924.) zahtijevaju kronologijsko čitanje čiji je krajnji cilj predstavljanje romana *Dolazak Hrvata* u svjetlu polemičkog teksta koji svojim nosivim idejama poništava autorove teze iznesene u prethodnim romanima istoga žanra. Gjalskijevi romani, istodobno, otvaraju i pitanje veće ili manje tematske *podobnosti*, pa tako i opsega iskorištenosti pojedinih povijesnih činjenica iz nacionalne povijesti u korpusu *romansirane povijesti*.

Pretpostavljam da bi najlakši način usustavljanja hrvatskoga povijesnog romana, u nekom pregledu poput *Vodiča kroz povijesne romane* Jonathana Niedla iz 1902., bio onaj u kojem bi se romani razvrstavali po kriteriju njihovih tematskih nizova. Uostalom, kao što znamo, svako povijesno vrijeme i svaki povijesni događaj mogu, u načelu, postati predmetom romana, ali nam je uz tu načelnu činjenicu itekako jasno, kad je nacionalni povijesni roman u pitanju, da sve teme ne mogu podjednako biti zanimljive, ili, što je puno važnije, ne mogu zahvalno odgovoriti na zadaće koje se pred povijesnoromaneski žanr postavljaju. Suvišno je naglašavati da taj razdiobni kriterij, kojeg zanima samo koji su se stvarni povijesni događaji našli u romanesknoj *pretvorbi*, u svoju metodu ne uključuje dovoljno književnoznanstvene ozbiljnosti. Na korpusu hrvatskoga povijesnog romana lako bi bilo zaključiti da su naši autori birali vremena koja su bila presudna za nacionalnu zajednicu i koja su ostala zapamćena po jakim povijesnim osobama koje su ta vremena obilježila.

Ako smo već kao jednu od ključnih riječi vezanih uz ovaj žanr istaknuli riječ *kontinuitet*, a razloge njemu pretpostavili u činjenici postojanja države u granicama jezika na prostoru koji tu državotvornost nije mogao ostvariti i sačuvati u granicama zbilje, onda smo dali naslutiti da će hrvatski povijesni roman

najčešće tematizirati doba hrvatskih narodnih vladara, borbe i intrige oko kraljeva (uvijek stranaca, koji su trebali, vođeni idejom napretka naroda koji im je prepuštao svoje prijestolje, ispuniti dano obećanje o njihovoj skoroj samostalnosti), katastrofalni gubici državne neovisnosti, pogibije junaka koji su kasnije postali arhetipskim mjestima nacionalne propasti.

Zanimljivo je sada postaviti pitanje: gdje bi se na jednoj tematskoj ljestvici, izgrađenoj po kriteriju učestalosti obrada povijesnih događaja i ličnosti u hrvatskom povijesnom romanu, mogla naći tema ilirskoga preporoda? Kako je riječ o periodu čije osnovne teze nisu nimalo zahvalne za iskazivanje nosivih ideja i sklonosti hrvatskih romanopisaca, nije teško zaključiti da su one rijetko postajale predmetom obrade povijesnih činjenica u *popularnom obliku*, pogotovo što nisu mogle biti prihvatljive čitavim skupinama, točnije modelima, hrvatskoga povijesnog romana. Mislim ovdje ili na *religiozno-pučki* (npr. romani Velimira Deželića st.) i *pučko-zabavni* (npr. roman *Ljubav je jača od mača* Ivan Dobrovca Plevnika) model u kojima se jasno naglašavala stereotipna razlika između *nas* i *njih*.

Dva mi se autorova romana, u polazišnoj analizi, čine itekako bitnima. Riječ je o romanu *Osvit* (1892.) i *romanu nastavku*¹⁵ *Za materinsku riječ* (1906.), o zanimljivim i čitljivim literarnim dokumentima *jednog kontroverznog razdoblja koje je, bez sumnje, presudno preusmjerilo novije vrijeme hrvatskoga kulturnog i političkog života*.¹⁶ Oba su romana podnaslovljena što, i u ovim primjerima, čitatelja upućuje na povijesnu građu, točnije povijesni totalitet koji je poslije *umjetničke obrade* postao predmetom novog, romanesknog totaliteta.

Ispod naslova prvog romana stoji *slike iz tridesetih godina*, dok u podnaslovu drugog čitamo vremenski informant koji još više sužava radnju i ograničava je samo na *slike iz četrdeset osme godine*. Nakon što ih, na *tragu Šenoe*, opišem, pokušat ću utvrditi daljnju sudbinu tema preuzetih iz vremena ilirskoga preporoda. Krenuti u taj proces znači odgovoriti na pitanje o kasnijem proznom djelovanju Ksavera Šandora Gjalskoga i upitati se o razlozima koji su autora usmjerili prema pisanju *Dolaska Hrvata* (1924.), pa i *Pronevjerenih ideala* (1925.), posljednjeg autorova romana. Premda ga se genološki ne može opisati kao povijesni roman, može ga se, i zbog toga, uostalom, i otvaramo ovu temu, pročitati kao tekst koji iz nove autorove sadašnjice (vrijeme pisanja *Pronevjerenih ideala*) nastoji književnim sredstvima izbljediti, ili čak poništiti, ideje autorove prošlosti

(vrijeme pisanja romana *Osvit* i *Za materinsku riječ*), vrijeme u kojem su mu se teze i rezultati ilirskoga pokreta, činili itekako zahvalnima za uspostavljanje analogija na relaciji prošlost (vrijeme priče) i sadašnjost (vrijeme pripovijedanja).

Ako smo već zaključili da je drugim autorima tema *takva preporoda* neprihvatljiva za tematsku obradu u štvu čiji su zadaci jasni, a krajnji rezultat strogo određen, i ako istovremeno dajemo naslutiti da je autor koji je tu temu jedini obradio kasnije sam ušao u polemiku s vlastitim tekstovima, onda pretpostavka, vezana uz osnovni razlog kontinuiteta nacionalnog povijesnog romana (čuvanje državnosti u prostorima jezika, o čemu sam govorila uvodno), obistini li se naslućivanje, dobiva dodatnu potporu.

Oba romana, *Osvit* i *Za materinsku riječ*, mogla bi se dodatno genološki opisati kao *povijesni romani iz neposredne prošlosti*. Riječ je o tekstovima koji zaslužuju generički kvalifikativ *povijesnog*, jer zadovoljavaju sve kriterije uspostavljanja žanra.

Svojim naslovima odmah naglašavaju pripovjedačku intenciju, a kronologijskim ulančavanjem (priča romana *Za materinsku riječ* tematski se, prostorom, likovima i središnjim idejama, nadovezuje na priču romana *Osvit*) artikuliraju i pripovjedačev doživljaj povijesti. Upravo u tim romanima, Gjalskoga je, kao i Šenou ranije, vodila ideja povijesnoga napretka, ideja kretanja prema jednom cilju, prema točki koja se uskoro trebala pokazati mnogo boljom od one iz koje je kretanje započelo.

Gjalski, ponovno kao i Šenoa, romane razvija kombinirajući dvije priče. Povijesno provjerljivu, s *osjetljivog terena*, u kojoj si pripovjedač ne smije dopustiti činjenične pogreške, koje inače ne bi činile štetu nekom drugom romanesknom žanru ali povijesnom sigurno bi, *oplemenjuje* sekundarnim, ljubavnim slojem priče.

Roman *Osvit* započinje stalnim mjestom žanra, preciznim vremenskim podatkom:

Za dvanaesti svibnja god. 1832. raznašahu po zagrebačkim kućama već nekoliko dana panduri i banderijalci Nj. Preuzvišenosti, biskupa zagrebačkog, tiskane sitne pozivnice s dobro poznatom izrekom: »Der Bischof von Agram nimmt sich die Ehre...«¹⁷

U romanu se, u pozadini povijesnih zbivanja, kao onaj nužni »historijski kolorit« u funkciji povećanja vjerodostojnosti i uvjerljivosti priče¹⁸ pojavljuju brojne povijesne osobe¹⁹; od ilirskih prvaka (Ljudevit Gaj, Janko Drašković, Matija Smodek, Pavao Štoos, Ivan Derkos, Stjepan Babukić, Dragutin Rakovac, Antun Mihanović), do političara i plemenitaša (Stjepan Ožegović, Herman Bužan, grof Oršić i dr.). Kako je riječ o romanu ideje, same povijesne osobe nemaju ni jednu karakteristiku romanesknih likova. One, kao pokretači radnje, funkcioniraju isključivo prema svojim govorima i svojim programima. Citirat ću jednu rečenicu tipičnu za osobu kao što je, u čitateljevoj predodžbi, postao Ljudevit Gaj²⁰:

*Zasad radi se glavno da probudimo uopće ljubav prema rođenoj riječi. Poslije će doći samo od sebe koje ćemo narječje izabrati.*²¹

Radnja romana traje nepune dvije godine. Završava povijesnim datumom, točno 10. siječnja 1835., na dan kad izlazi prvi broj *Novina horvatskih*. Sam datum nije istaknut u finitnoj rečenici, ali su za njegovo pojavljivanje izvršene detaljne pripreme, tako da čitatelju ne predstavlja poteškoću da povijesnom događaju, kad *svačija je ruka uhvatila koji broj da ga pred ražarene obraze prinese i da mlade žarke cjelove utisne na prve hrvatske novine*²², pridruži njegov točan datum. Umjesto njega, roman se zaključuje zanosnom, u duhu romantičarskog odnosa prema nacionalnoj ideji izgovorenom²³, pripovjedačevom rečenicom u kojoj se, ponovno, pocrtava ideja napretka:

*U duši sve im je govorilo da je Osvit boljih dana domovini i narodu zarudio.*²⁴

Završava, dakle, idejom koja je cijelo vrijeme usmjeravala njegove junake, kako one povijesne koji su je u granice novog teksta unijeli iz prostora izvanknjiževne zbilje, tako i one fiktivske oko kojih je i koncentrirana sekundarna priča. Kao primjer, navodim riječi Ivana Kotromanića, središnjeg aktanta romana *Osvit*, što ih on, izravno tematizirajući *napredak*, upućuje djevojci Madleni:

*Vidio sam u tuđini kako svi narodi rade i čeznu za svojim napretkom, kako je svakomu narodu najsvjetliji cilj da podigne sebe i oplemeni svoj jezik. Zato sam upotrijebio svoje vrijeme u stranom svijetu tako da mogu isto činiti kod kuće i svome narodu koristiti.*²⁵

U sekundarnom, preciznije sentimentalnom sloju priče, još jednom uobičajenom mjestu ovog modela, koji se u *Osvitu* realizira kroz dva odnosa (Ivan–Madlena–Dumić, Madlenin suprug za kojeg je bitno da je Mađaron, dakle

pripadnik *onih drugih*, te Hana–Mužević–Kargačević) ponovno se uspostavlja hijerarhija između ljubavi prema domovini i ideji, te ljubavi prema ženi:

Poče se zaklinjati da on samo domovinu, narod i slavenstvo ljubi, sve drugo da su ludorije, sitnarije, nedostojne ozbiljna rodoljublja u današnjim jadnim prilikama. Ali srce mu se stegne od boli i pred dušom zalebdi opet krasna Madlenina slika, a na usta mu se rivaše draga riječ — njezino ime Magda kojim ju je nekoć u osvitu prvih ljubavnih dana nazivao.²⁶

Iz takvog stava, razumljivo je koliku prepreku može, u prostorima ljubavne priče, predstavljati spoznaja do koje je, u vezi Madlene, došao Ivan Kotromanić kad je shvatio *da ljubljena žena ne pokazuje istoga zanimanja za narodni pokret kao on.*²⁷ U sekundarnom sloju romana, prema mišljenju Krešimira Nemeca, Gjalski je učinio još jedan važan otklon od šenoinske koncepcije povijesnog romana: *oslobodio je ovu romanesknu podvrstu elemenata preuzetih iz viteških i romantičarskih sentimentalnih romana (kod njega, na primjer, nema likova intriganata, fatalnih žena, fantastičnih motiva i fabularne spektakularnosti) i sveo je u realistički okvir.*²⁸

Gjalski za razliku od Šenoe, nema uvodnog predgovornog, ili zaključnog pogovornog teksta, nema pojašnjavajućih bilježaka u kojima bi upućivao na arhivsku građu koju je konzultirao pri pisanju romana. Ali ne smijemo zaboraviti, jer je riječ, kao što je već istaknuto, o *povijesnim romanima iz bliže prošlosti*, da se autor oslanjao na *priče iz prve ruke*, na one koji su stariji u obiteljskom dvorcu Gredice, tom omiljenom sastajalištu iliraca, nudili njegovu pamćenju. Iz tog prostora u kojem su njegova oca Tita Babića posjećivali i Ljudevit Gaj, i grof Janko Drašković, i Antun Nemčić, i Juraj Šporer i Ivan Kukuljević Sakcinski i Antun Mihanović, s kojim je obitelj bila čak i u rodbinskim vezama, nastali su romani čiji su nosivi likovi, oni koji svemu daju legitimnost i svemu osiguravaju uvjerljivost, upravo jaka imena gostiju Babićeva doma. Formiran pričama starijih, njihovim biografijama kao dijelovima svoje autobiografije, Ksaver Šandor Gjalski napisao je, dakle, dva povijesna romana u kojima je izdigao ideje ilirizma, panslavizma i južnoslavenstva. One su još naglašenije u nastavku *Osvita*.

Pod nastavkom mislim na roman *Za materinsku riječ* u kojem nije riječ samo o preuzimanju iste ideje. Funkciju glavnog aktera romana preuzeo je Pavao

Kotromanić, mlađi brat Ivana Kotromanića, a uvedene su i kratke epizode u kojima se podsjeća na događaje prvog romana (npr. u jednom salonskom razgovoru spominju se Ivan i Madlena te Madlenino udovištvo), što može razumjeti samo čitatelj koji je upoznat s *Osvitom*.

Povijesne koordinate proširene su, u skladu s povijesnim događajima naznačenim u podnaslovu *slike iz četrdesetosme*, dvojicom snažnih povijesnih ličnosti, Jelačićem i Strossmayerom²⁹, koji u romanu ostaju bez imalo karakteristika romanesknih likova jer se najčešće pojavljuju u *pričama drugih*. Spominjanjem njihovih autoritativnih imena još se jedanput podcrtava središnja ideja i glorificira Ljudevita Gaja, njezina glavnog nositelja. Zanimljivo je da se o Jelačiću i Strossmayeru najčešće i govori onda kad treba naći model za još snažnije naglašavanje ispravnosti Gajevih političkih teza. Izdvajam dva odlomka iz romana iz kojih se to može jasno vidjeti. Prvi je iz pisma što ga Ivan Kotromanić piše bratu Pavlu:

Upoznah se ovdje s vanrednim čovjekom i velikim rodoljubom. To je mlad svećenik, ali doktor teologije i filozofije, direktor na teološkom zavodu i dvorski kapelan. Slavonac Josip Štrosmajer. Taj govori majstorski, gotovo kao Gaj.³⁰

a drugi odlomak Gajeva govora na skupštini u Beču na kojoj je Jelačić izabran za bana:

Pa kad je još Gaj progovorio i svojim divnim zborom, svojom čarobnom riječi izrekao slavu slavenskoj slozi, opisao blagoslov što čeka Slavene iz ove sloge, pa kako su neprijatelji naši u prvom redu naši neprijatelji, jer smo Slaveni, pa s toga nas oni najviše sile na to jedinstvo, onda je uistinu cijela se dvorana potresla od uznesenih poklika i pljeskanja, a velika spoznaja slavenske uzajamnosti prosjaji i sve duhove i sva srca.³¹

Premda oba romana karakterizira autorov pravi romantičarski odnos prema ideji i njezinim nositeljima, što se može zamijetiti i u zanosnom povezivanju osobnih zadovoljstava s gotovo petrarkističkim ugođajima prirode³², potrebno je ipak istaknuti da autor, na nekim premda ne čestim mjestima, želi, elementima realističnosti, tematizirati stalno mjesto hrvatske povijesti, pa tako i stalno mjesto romana nastalih njezinom *pretvorbom*.

Dok se u romantičarskom modelu³³ razlozi hrvatske nesloge pronalaze u onima drugima, iz prostora što je obilježen s *oni*, Gjalski istu pojavu detektira u

prostoru označenom s *mi*. Međutim, iskazivanje kritičkog odnosa prema jakom povijesnom liku, što bi bila karakteristika *novopovijesne varijante* romana, autor, da ne bi narušio svoj stav, prepušta komentarima samih sudionika istog povijesnoga procesa, ali i tu nije neoprezan. Kritički komentar dan je *iz druge ruke*, gledištem Ivana Kotromanića, lika čije ime i prezime, za razliku od onih koje on citira, ne možemo pronaći u znanstvenim priručnicima iz nacionalne povijesti:

*Ali eto nesretna hrvatska nesloga. Kukuljević ima nešto protiv njega, isto Vukotinić, dapače i mali Šulek, pa me je i strah, da bi se moglo još izjaloviti sve skupa. Slabi su naši ljudi. Uvijek igra veliku ulogu kod nas lični osjećaji. I kazao sam već Kukuljeviću. On tek misli, da je teško s Gajem, jer je svojevoljan i samo hoće, da sam sve odluči, apsolutist da je.*³⁴

U analizi dvaju povijesnih romana Gjalskoga, i to upravo na ovom mjestu na kojem smo dotaknuli pitanje kritičkog odnosa, treba krenuti dalje i odgovoriti na već postavljeno pitanje, ono o daljnjoj sudbini ideje ilirizma, panslavizma i južnoslavenstva u romanima Ksavera Šandora Gjalskoga.

Osamnaest godina poslije romana *Za materinsku riječ* koji, prema sudu Miroslava Šicela, ostaje, uostalom kao i roman *Osvit*, *doista samo potvrda Gjalskijeve idejne opredijeljenosti, ali kao historijski romani sigurno su ispod umjetničke razine i Šenoinih i Kumičićevih povijesnih romana*³⁵, Gjalski objavljuje roman *Dolazak Hrvata*³⁶. Riječ je o tekstu koji predstavlja anakronizam³⁷ u autorovu stvaralaštvu i koji bi štovatelji Gjalskoga najradije prešutjeli.

Međutim, ako zanemarimo neuspjeh književne obrade³⁸, a ostanemo uz pitanje vezano uz nazočnost preporodnog povijesnog vremena u tematskom sustavu hrvatskoga povijesnog romana, ne bismo smjeli zaobići prokomentirati razloge zbog kojih je Gjalski devet godina prije smrti, a poslije prijeđene bogate i šarolike političke staze s koje nije silazio cijeloga života, odlučio na toliko simplificiran način obraditi temu koju je već, uostalom, i to pod istim naslovom i šesnaest godina prije, apsolvirao Milutin Mayer³⁹, pisac itekako skromnijeg talenta.

Vjerujem kako je samim spominjanjem Mayera jednim dijelom i odgovoreno na pitanje. Mayerovi romani pripadaju *religiozno–pučkom modelu* hrvatskoga povijesnog romana, što znači da opravdanje za prvi dio genološke sintagme ostvaruju ne samo u cjelokupnoj atmosferi teksta iz koje se može iščitati autorski stav katoličkog pisca, nego i u značajnim dijelovima romana koji su realizirani u formama koje, kao i u *primjeru Deželić*, a vodeći računa o njihovim tematskim, kompozicijskim i stilskim karakteristikama, prepoznajemo kao govorne procedure kršćanskog obreda.

Upravo jednom takvom procedurom, točnije govorom koji na planu kompozicije i na planu stila, pokazuje sve elemente propovijedi (začetaka crkvenog govorništva) završava *Dolazak Hrvata*. Riječ je o možda najznačajnijem mjestu romana, onom kojem je cijela priča o dolasku Hrvata na današnje prostore prethodila kao dovoljno jak uvod i zbog kojeg nećemo pogriješiti ako o *Dolasku Hrvata* govorimo kao o povijesnom romanu. Naime, nadbiskup Ivan, u svojoj završnoj propovijedi (čest gradbeni element religiozno–pučkog modela) naviješta nesretnu budućnost Domovine i svojevrsnim propovjednim proročanstvom dolazi do autorova fizičkog vremena. Biskupov iskaz, tematizirajući nesreću i njezinu ponovljivost na ovim prostorima kroz cijelu njezinu povijest, otkriva i pripovjedačevu osnovnu intenciju: stvoriti u jeziku ono što nije bilo moguće realizirati izvanjezičnim elementima. Tome možemo još dodati i sljedeće: romanom u kojem se slavi isključivo nacionalna država i u kojem nije bitno ništa drugo osim toga, nastojati neutralizirati nosive ideje romana *Osvit* i *Za materinsku riječ*.

Podnosi neprekidnu bjesomučnu navalu vanjskoga neprijatelja, koji joj otimlje komad za komadom od njezina kraljevstva, da se bolno naziva »ostaci ostataka«; trpi i brani se od zloće i prijevare onoga, koji je okrunjen njom — tom slavnom krunom; muči je i izdaje dobjegli beskućnik, kojemu je dala krov i utočište, a koji se za hvalu daje u službu njezinih protivnika i truje ju svojom otrovnom mržnjom; — sve to ona podnese. I kada se iz tih stotina godina složi i hiljadu godina, što je prijestolje podignuto, nevolja je još veća! — Onaj, koji nosi na glavi tu krunu, vuče na stratišta njezina dva najbolja sina, pljačka je i robí kano najbjesniji razbojnik. Ali ni sad ne popušta ta kruna, ne pada sa svojih visina, ona je sveudilj tu, pak se približuje čas, kad je hiljadu godina odmaklo, otkad ju je veliki junak stavio prvi put svoju glavu.⁴⁰

Stoga, *Dolazak Hrvata* čitamo i kao polemički tekst upućen tezama prethodećih romana, i to u trenutku (1924.) u kojem je autor sam, svojim bićem, a ne više pričama *drugih* (kao u romanima iz 1892. i 1906.), osjetio *pronevjeru* pristigli ujedinjenjem 1918.⁴¹

Na istom tragu *poništenja* vlastitog umjetničkog čina može se čitati i roman *Pronevjereni ideali* (1925.)⁴². Jer, u prologu *Pronevjerenih ideala*, svojevrsnom uvodu u povijest, ili *biologiju*, obitelji Banović, Gjalski uvodi upravo vrijeme koje je predstavljalo središnju vremensku odrednicu romanima *Osvit* i *Za materinsku riječ* i tim mjestima najsnažnije opravdava, istovremeno, i naslovnu sintagmu svog posljednjeg romana i čitanje romana *Dolazak Hrvata* na način implicitne polemike usmjerene prema romanima koji su tematizirali povijesne tridesete i četrdesete godine 19. stoljeća.

I nisu im se srca žarila i duše uznijhale samo iz ljubavi k rođenoj grudi i iz odanosti k materinskoj riječi — njih je također osvajala svetost i veličanstvo slobode, najjačeg i najsvetlijeg položaja ljudskog, pa u čežnji za tom prvom sveticom pravednosti zaorilo bi im iz glasnih grla dragom, jednostavnom himnom: Prosto zrakom ptica leti! — No i u toj velikoj neprekidnoj radosti morao je Livije Banović dočekati baš u istoj stvari veliku žalost veliko razočaranje. Njegov intimni prijatelj Jovan Aleksić, s kojim je od prve mladosti bio poznat iz dana školskih klupa i koji se je nastanio u Zagrebu, nije o tom ilirskom pokretu ni čuti ništa htio. Bio je on protivnik mađarske politike i nije se slagao sa mađarskim prvacima, no ilirizam ipak nije »begenisao«, kako bi rekao Liviju. (...) Slagao se posvema sa Subotićem, kad je bijesno napadao na ilirizam i ilirce. (...) Liviju Banoviću, toliko uvjerenom o potrebi narodnog ujedinjavanja i narodne sloge, upravo se našao dao taj Aleksićev srpski separatizam. Bojao se od toga za razvoj narodne svijesti a zabrinuo se također za svoje davno prijateljavanje i drugovanje s čestitim i vrijednim Jovanom. I kao da se je uistinu sam vrag stao miješati u njegove prijateljske veze, on je upravo u toj narodnoj stvari izgubio prijatelja i druga, i to na strani gdje se je razlijebao mili i slatki glas iz žerovinske doline i zvao braću u skupno ilirsko kolo.⁴³

Radnja samog romana, s novom generacijom iz istog obiteljskog stabla, započinje baš povijesnim datumom, 29. 10. 1918.⁴⁴

U *Pronevjerenim idealima*, Ksaver Šandor Gjalski ponudio je čitateljima tekst pri čijem se čitanju (a zbog velike podudarnosti između životnog puta književnih likova s onim putem koji je prošao sam autor), možemo upitati o razlozima zbog kojih nije za vlastito *književno pokajanje* odabrao žanr memoarske proze. Štoviše, što najveći dio teksta ispunjavaju žanrovi koje, kad bismo ih izdvojili iz teksta, ne bismo, u velikom broju primjera, prepoznali kao romaneskne. Učinio je to stoga, slijedimo interpretaciju vezanu uz *idejnu polemičnost*, što je na formu romana (povijesni romani o vremenu ujedinjenja) želio odgovoriti istom formom⁴⁵, romanom u kojem će iskreno tematizirati zablude prošlosti koje je trideset, odnosno dvadeset godina prije, trajno sačuvao u prostorima jezika:

*Dašto, morao si je priznati da će biti neminovna posljedica opće nezadovoljstvo, te će novo nacionalno stanje sve više i više gubiti vjernih i odanih poštovalaca i nosioca. To ga je pak ispunjalo beskrajnom boli.*⁴⁶

4.

I dok su u Gjalskijevim povijesnim romanima bile jasno naznačene ideje napretka, one su poslije, stavljanjem ta dva romana u odnos prema kasnije napisanim romanima u kojima se u njih itekako sumnja (neizravno u romanu *Dolazak Hrvata*, i izravno u romanu *Pronevjereni ideal*), došle pod ozbiljan upitnik i predstavile se samo kao još jedan, u nacionalnoj povijesti toliko puta ponavljan primjer, onaj o kojem je u svojoj završnoj propovijedi, a na posljednjim stranicama romana *Dolazak Hrvata*, govorio biskup Ivan i zbog koje je hrvatskom povijesnom romanu najviše odgovarala *preporodno-romantičarska matrica*.

Ako sada, na kraju, zamislimo da već imamo sačinjen popis hrvatskih povijesnih romana iz čijeg ćemo nakladničkog ritma, bez poteškoća, uspjeti izvesti ključnu riječ kontinuitet, možemo, u istom kontekstu, ali s puno više sigurnosti, utvrditi da će nabranje romana na temu ilirskog preporoda biti među najskromnijim u razdiobi nacionalnih povijesnih romana po načelu njihovih tematskih sustava. Međutim, vrijeme preporoda i romantizma ostalo je duboko zapisano u zadaći što ju je roman morao, cijelim svojim trajanjem, ispunjati, od svog početka u godini 1866. do naših dana.

Ako je tomu tako, onda sam uvjeren, na kraju, da hrvatski povijesni roman ne samo da zaslužuje nego, štoviše, zahtijeva vlastitu književnu povijest i teoriju koja ga neće tretirati kao *usputni proizvod* određenog perioda koji je diktirao modu vremena u kojem je tekst objavljen. U toj teoriji i toj povijesti, najčešće će se spominjati upravo termini istaknuti u naslovima ovogodišnjeg skupa, jer u vjernosti njima i leže osnovni razlozi zbog kojih mnoge autore i mnoge, i ne tako nevažne romane, još uvijek ne možemo pronaći na stranicama povijesti nacionalne književnosti.

BILJEŠKE

¹ Usp. Aleksandar Flaker: *Nacrt za periodizaciju novije hrvatske književnosti*, u knjizi »Književne poredbe«, Zagreb, 1968., str. 27–44.

² Pod prvom epohom novije hrvatske književnosti Flaker podrazumijeva književnost u funkciji *konstituiranja moderne hrvatske nacije (1836.–1865.)*.

³ Na roman *Severila ili slika iz progonstva kršćanah u Sisku* Ivana Krstitelja Tkalčića kao na prvi hrvatski povijesni roman, objavljen čak pet godina prije Šenoina *Zlatarova zlata*, dakle 1866., prvi je upozorio Krešimir Nemeć u studiji *Prvi hrvatski povijesni roman*, »Mogućnosti« XXXIX(1992.), br. 5–6–7., str. 531–537. Za *Severilu*, roman koji nosi podnaslov *Historična pripoviest iz četvrtoga stoljeća*, Nemeć kaže sljedeće: *Severila stoji, dakle, u ishodištu produktivne linije hrvatskog povijesnog romana, romaneskne podvrste koja se u nizu svojih varijanata, od kanonizirane (Šenoa, Tomić, Gjalski, Kumičić, Nehajev, Aralica, Fabrio) do trivijalne (Deželić st., Zagorka, Dragošić, Matko), pokazala jednim od najvitalnijih dijelova naše prozne književnosti*. Tekst *Prvi hrvatski povijesni roman u hrvatskoj književnosti* objavljen je u tematskom bloku *Povijesni roman u hrvatskoj književnosti* časopisa »Mogućnosti«, što samo govori o snažnijem zanimanju za proučavanje hrvatskoga povijesnog romana na početku devedesetih. U istom je bloku objavljeno i *Otvoreno pismo Madoni Markantunovoj* (str. 538–546.) Pavla Pavličića, iz kojeg bismo mogli izdvojiti i nekoliko mogućih definicija žanra *povijesni roman*, te studija Željka Ivankovića *Povijesni roman ili roman o povijesti* (str. 547–553.), u kojem autor analizira Aralićine romane *na povijesne teme*.

⁴ Zanimljivo bi, u sklopu iste teme, bilo obraditi Šenoine predgovorne tekstove, autorova *obraćanja štiocima* u njegovim povijesnim romanima, iz kojih bi se također mogla iščitati preporodno–romantičarska matrica. Npr. isticanje oduševljenja za priče iz nacionalne povijesti, na što je 1865. u tekstu *Naša književnost*, upozoravao, mnogo hladnije, pozicijom književnog kritičara, donekle i teoretičara, najsnažnije je, što je

potpuno razumljivo, upravo u predgovornom obraćanju čitateljima romana *Zlatarovo zlato*. Riječ je ne samo o Šenoinu prvom romanu, nego i o romanu napisanom u žanru o čijoj recepciji, kad je nacionalna tradicija u pitanju, Šenoa nije mogao imati podataka jer hrvatska književnost, kao što je rečeno, prije njegova *Zlatarova zlata* bilježi samo Tkalčićevu *Severilu*. Stoga, uspostavljanje kontakta s publikom, izravna briga za prijem romana (što je jedna od glavnih karakteristika Šenoina stvaralaštva uopće) i obećanje da će, budu li priču *primili u slast*, nastaviti s istom praksom *jer gradiva ne fali, neće ni faliti truda*, bio je osnovni zadatak Šenoina premijernog nastupa. O metodologiji samog žanra govorio je puno manje, jer mu to nije dopuštao način na koji se, formom priče, odlučio obratiti *štioću*. Stoga će o pretvaranju povijesnih činjenica u književni tekst reći samo (a u čemu će književni proučavatelji prepoznati vrlo često realizam, a ne samo elemente realističnosti bez kojih povijesni roman to ne bi mogao biti) sljedeće: *Gledao sam da to bude vjerna prilika onoga vremena. Tko mari uvjeriti se o tom, pročitaj tumač ovoj knjizi i vidjet će da se je sve što evo pripovijedam s veće strane uistinu zbilo, da su skoro sva lica mojega djela uistinu živjela i za života tako radila kao što ti se tuđe prikazuje*. Romanu je, dakle, dodao opširan tumač na čijih se 24 stranice, od poglavlja do poglavlja, iznose povijesna vrela. Njime nije opremao svoje iduće romane (*Čuvaj se senjske ruke*, 1975., *Seljačku bunu*, 1877., *Diogenes*, 1878.), premda je u predgovorima redovito spominjao da je to htio učiniti, ali je, zbog širine materijala, odustao.

⁵ *Nacrt za periodizaciju novije hrvatske književnosti*, str. 29–32.

⁶ Isto, str. 29.

⁷ U raspravi ću najčešće koristiti termin *hrvatski povijesni roman*. Time ne želim neprestano naglašavati nacionalnu pripadnost romana što ću ih, u *osnovnom* tekstu, interpretirati, ili u bilješkama samo spominjati, nego upozoriti na njegovu specifičnost u odnosu na romane istog žanra napisane u drugim europskim književnostima. Ta se različitost najviše odnosi na dugogodišnji autorski nepromjenljiv odnos kako prema nacionalnoj povijesti i njezinim junacima, tako i prema čitatelju koji je romane temeljene na nacionalnoj povijesti primao i kao zabavno književno štivo, ali i kao laku povijesnu čitanku. Nijedan drugi romaneskni žanr nema toliko razloga da oznaku nacionalne pripadnosti izdigne u gotovo čvrsti genološki termin.

⁸ Usp. **Krešimir Nemeć**: *Povijest hrvatskog romana*, Zagreb, 1994.

⁹ Na primjercima pojedinih hrvatskih povijesnih romana čuvanih u Nacionalnoj i sveučilišnoj knjižnici u Zagrebu stoji oznaka **za cenzuru**. Npr. *Bunjevačka buna* (1897.) ili *Posljednji knez otoka Krka* (1908.) Ivana Devčića (1857.–1908.).

¹⁰ Analogičnost, uspostavljanje veze između prošlosti i sadašnjosti prva je i osnovna zadaća povijesnog romana, pogotovo u specifičnim nacionalnim prostorima, kao što je naše. Šenoa u predgovorima svojih romana nije upotrijebio riječ **analogija**, iza koje se skriva jedan od osnovnih razloga pisanja povijesnih romana, ali ju je upotrijebio u svom, u studijama o Šenoi redovito citiranom, članku *Zabavna knjižnica*, objavljenom u »*Vijencu*« 1874. godine. Riječ je o tekstu kojemu je kao povod za još

jedno opisivanje stanja naše književnosti i zadaće koju bi trebali ispuniti hrvatski pisci poslužila knjižica, izvorno napisana na češkom jeziku i 1874. prevedena na hrvatski te objavljena u Kraljevici (tisak i naklada »Primorske tiskare«), naslovljena *Kantorčica. Crtica iz gorskoga života od Karoline Svetle*. U drugom dijelu članka iznesene su one poznate Šenoine misli o *historičkom romanu* koje glase: *U historičkom romanu moraš analogijom među prošlosti i sadašnjosti narod dovesti do spoznanja samoga sebe. Zato ima sto prilika. Pusto hvalisanje praotaca, krvava slava prošlih vremena nije zadaća našeg historičkog romana. Prikazat valja sve grijehe, sve vrline naše minulosti, da se narod uzmogne čuvati grijeha. Ciceronova riječ: »Historia vitae magistra« malo će gdje boljeg mjesta naći, no u povijesti Hrvata i Srbalja. Ali svemu tomu hoće se studija, ozbiljnih studija ne samo rukopisa za slagare.* (»Vijenac«, VI/1874., br. 28., str. 443.).

Rijetko se, međutim, citira prvi dio teksta u kojem Šenoa polemizira s autorom predgovora koji je, između ostalog, iznio i tvrdnju kako kod nas *žalibože malo čitalaca ima*. Šenoino razmišljanje o stanju čitateljstva nije stoga važno samo za Šenoin odnos prema književnom tekstu i njegovu primatelju, nego je itekako primjenljivo na ocjenu naše suvremene književne situacije koja se, zaključujemo čitajući članak *Zabavna knjižnica*, nije bitno promijenila od *Šenoina doba* do naših dana. Jer, Šenoine tvrdnje mogle bi se i sada koristiti u obrani književnosti pred onima koji joj ne priznaju čitatelje. Analogičnost i ne treba previše naglašavati: *Prije svega tuži nam se predgovor, kako se malo hajalo u novije vrijeme za beletristiku, kako je politična borba otela lijepoj knjizi mnogo radnika, kako je ta struka važna za razvitak naroda, nu kako kod nas žalibože malo čitalaca ima itd. U svemu tom ima dosta istine, al opet nije sve istina, navlastito budimo pravedni prema občinstvu; dan danas svakako se više čita, no prije. Prije bijaše obična naklada beletrističnoga lista 300–400 brojeva, dan danas 1300 do 1400 brojeva; prije se manje tiskalo knjiga, a naklada ne bijaše veća od 500 istisaka, a danas tiska se više knjiga, a obična naklada je 1000 istisaka.* (»Vijenac«, str. 442.)

Da se na analogiju redovito upozoravalo i u, današnjim čitateljima, manje poznatim tekstovima, svjedoče nam i *marketinške poruke* koje su pratile izdanja gotovo svih hrvatskih povijesnih romana. Tako npr. na kraju romana *Ivan Hrvaćanin* Frana Biničkog, poslije bilješke o piscu koju je potpisao Josip Andrić, urednik *Knjižnice dobrih romana* Hrvatskog književnog društva sv. Jeronima, slijedi popis romana koji su do tada objavljeni u *Knjižnici*. Kao dvanaesti naslov naveden je roman *Ivan Hrvaćanin*, popraćen sljedećim *reklamnim* tekstom: *Radnja se ovog romana događa u 16. stoljeću, ali sve je tu tako ispriopovijedano, da tu zapravo vidimo ilustraciju mnogih današnjih događaja. Živi opisi, zanimljivo i sjajno prikazana glavna lica romana čine taj roman jednim od najboljih historijskih hrvatskih romana novijega doba. Preporuča se osobito mladeži, koja treba da što više upozna i zavoli hrvatsku prošlost.*

¹¹ U prilog kontinuitetu *hrvatskog povijesnog romana* vjerojatno ide i činjenica da su autori povijesnoga žanra *podupirani sa strane*. Kao primjer navodim jedan oglas nagradnog natječaja iz 1903., dakle iz godine u kojoj, prema podacima iz naših povijesti književnosti, posvema jenjava zanimanje za žanr povijesnoga (iste godine Velimir

Deželić st. objavljuje roman *Prvi kralj*, a Marija Jurić Zagorka roman *Vlatko Šaretić*. Natječaj glasi: *Ovom zgodom upozoruje uprava »Matice Hrvatske« da još uvijek traje natječaj za nagradu iz zaklade Aleksandra pl. Vuščića u iznosu 2.000 (dvije tisuće) K, koja je dne 1. siječnja raspisana za najbolje djelo baveće se hrvatskom povijesti (po primjeru Smičiklasove »Hrvatske povijesti« i Lopašičeve »Povijesti grada Karlovca«), ili najbolji historijski roman ili pripovijest iz hrvatske prošlosti (po primjeru Šenoinih romana: »Zlatarovo zlato«, »Diogenes« itd), ili najbolji igrokaz, predstavljajući historijski događaj iz hrvatske prošlosti, i to s trajanjem natjecanja do konca god. 1904. Ova se nagrada može razdijeliti i na dva jednako vrstna dijela.* (»Narodne novine« LXIX/1903., br. 16, str. 5.)

Premda je riječ o tekstu koji možda ne bi trebao ući u područje književnih analiza, uvjeren sam kako takvi podaci o pozivima na pisanje točno određenoga žanra nisu nebitni. Oni pokazuju svoju opravdanost i u razmišljanjima o razlozima kontinuiteta žanra, ali i u trenutku kad se povijesni roman XX. stoljeća počinje promatrati i vrednovati u odnosu na povijesne romane Augusta Šenoe, pa prema tome i u odnosu na romantizam prihvaćen u njegovoj vremenskoj kategoriji. Književni su povjesničari uobičajili govoriti o utjecaju, ali iz citiranog natječaja vidimo da u odnos Šenoe i njegovih žanrovskih nastavljača moramo uključiti i riječ *oponašanje*, čime ćemo dodatno opravdati razloge neprekidne prisutnosti romantičarske matrice u kontekstu hrvatskoga povijesnog romana.

¹² U književnim se povijestima najčešće govori o oponašateljskim modelima. Pod njima se podrazumijeva *klasičan ili Šenoin model* hrvatskoga povijesnog romana. Oni povijesni romani koji su u povijestima opisani, ili samo spomenuti, valorizirani su u odnosu ili prema povijesnim romanima Augusta Šenoe (Kumičićevi romani, Nehajevljevi *Vuci*, Gjalskijevi romani, roman *Iz kobnih dana* Milana Šenoe, Nazorovi *Krvavi dani*, povijesni romani Viktora Cara Emina. Međutim, da bi doista hrvatski povijesni roman ostvario pravo na svoju samostalnu povijest, potrebno ga je ipak promatrati u njegovoj modelarnoj šarolikosti. Zbog toga uz *Šenoinu oponašateljje* potrebno je uvesti i *model religiozno-pučke* varijante hrvatskoga povijesnog romana (također preporodno-romantičarske matrice) čiji bi glavni nositelj bio Velimir Deželić st. i u kojem bi se našli i romani Milutina Mayera, potom *Obitelj vojvode Hrvoja* Narcisa Jenka, *Posljednji Kotromanići* Cherubina Šegvića, *Vojvoda Ratimir* Mije Lamota, *Ivan Hrvaćanin* Frana Biničkog. Točnije, svi oni romani u kojima se motiv odanosti domovini, inače gradbeno mjesto hrvatskoga povijesnog romana, proširuje motivom dosljednosti u vjerskom učenju (što se reflektira i na sloj ljubavne priče) i čiji se junaci ponašaju u skladu s osnovnim učenjima kršćanske vjere (ideje žrtve, pokajanja i oprosta). Međutim, presudna pripadnost ovom modelu leži u činjenici da su značajne partije tih romana realizirane govornim procedurama kršćanskog obreda (obrednim govornim radnjama, začecima crkvenog govorništva i oblicima vjersko-didaktične književnosti). Uz taj, dakako, najjači signal, ne smiju se zanemariti ni oni pokazatelji kojima se dodatno može potvrditi pripadajući kontekst (npr. određenje prve rečenice prema katoličkom kalendaru,

postojanje etnografskog sloja kojim se pojašnjavaju običaji vezani uz najvažnije kršćanske blagdane).

Najnepoznatiji korpus povijesnih romana može se pokriti terminom **pučko-zabavnog** modela. Pripadali bi mu romani Ivana Dobrovca Plevnika *Ljubav je jača od mača*, svi romani Zvonimira Pužara, *Barun Franjo Trenk* Josipa Andrića, *Jelačić ban ili Ružica kći graničara* Zvonimira Orlića, *Barun Trenk i njegovi hrvatski panduri strah i trepet svijeta* Milivoja Ljubića, *Sveti križ* Dragana Bubića, *Osvitak* Franje Sudarevića, *Komarnički knez Velimir Đure* Ljubića, romani Janka Matka, *Prokleti grad ili krvavi savez s paklom* Milana Sokolskog, *Čaruga* Franje Babića i dr. Kako je upravo u pučkoj književnosti autor najčešće nebitan, nije onda teško dovesti u odnos imenovanje modela s neistraženošću korpusa. Pučka književnost, ukratko, mora biti korisna, a zabavna u tolikoj mjeri da se ideja korisnosti uz njezinu pomoć uspije od početaka do kraja predstaviti pred čitateljem. A povijesne su teme za takav tip književnosti nadasve zahvalne. I neovisno o pojednostavnjivanju narativnih tehnika i funkcija što su dodijeljene njihovim likovima, čitatelj je kroz štivo u kojemu se načela međusobne suradnje nikada ne iznevjeruju, mogao prepoznati analogičnost svoga fizičkog vremena i onog prepričanog iz fokusa nekog o čijem se identitetu nije nimalo brinuo.

Četvrti, zaseban model, mogao bi biti imenovan kao **trivijalno-povijesni ili Zagorkin model**, i on bi se kretao između simplificiranog Šenoina modela i *lakog* pučkog, a uključivao bi romane Marije Jurić Zagorke i njoj romaneskno najbližeg Rudolfa Habeduša Katedralisa, dok bi peti za čije se određenje predlaže i indikatorski termin **publicističko-povijesni model** opisivao one romane čiji autori, pišući ih, nisu imali intenciju stvaranja romanesknog štiva (Rudolf Horvat, Milan Šufflay, Josip Horvat, Virgil Kurbel). Posebnu grupu mogli bi činiti povijesni **romani-kronike** (Ivo Andrić).

¹³ Usp. Krešimir Nemeć: *Raslojavanje romana*, u knjizi »Povijest hrvatskog romana«, Zagreb, 1994.

¹⁴ Usp. Herman Lübbe: *Prikracano prebivanje u sadašnjosti. Promjene razumijevanja historije*, u zborniku »Postmoderna ili borba za budućnost«, Zagreb 1993., str. 117–133.

¹⁵ Sličan primjer povezivanja dvaju povijesnih romana u kojima nastavak nastavlja priču *ranijeg* romana imamo i kod Milutina Mayera (*religiozno-pučki model*). Kako je riječ o romanu koji također odgovara preporodno-romantičarskoj matrici, što odudara od mode književnog vremena tridesetih godina XX. stoljeća, pojasnit ću kako je to učinjeno.

Roman *Krvavi sabor križevački* (1934.) u kojem se tematizira pokolj hrvatskih velmoža koje je, na čelu sa Stjepanom Lackovićem, dao ubiti kralj Sigismund, nastavljen je dvije godine poslije romanom *Posljednji svoga roda* (1936.). U nastavku se tematiziraju kasnije borbe hrvatskih velmoža protiv kralja Sigismunda i uz podršku bosanskog velikaša Hrvanost Vukčića Hrvatinića (o čemu će pripovijedati i Narcis Jenko).

Povezanost se realizira kroz brojne primjere. Radnja se kronologijski nastavlja iz romana u roman (npr. Ladislav Napuljac u *prvom* je romanu izabran za kralja, a u *drugom* stiže u Hrvatsku, Stjepan Prođavić u *drugom* se romanu nalazi na imanju

Hrvoja Vukčića Hrvatinića jer je njegovo uništeno. Međutim, o razlozima zbog kojih se našao u takvom položaju, znaju samo oni koji su prije toga čitali *Krvavi sabor križevački*, roman koji je baš tom sekvencom i završen, isto kao što samo čitatelji prvog romana znaju zbog čega je isti Prođavić ogorčen na Dubrovčane koji su se u *drugom* pojavili na Hrvatinićevu dvoru).

Spomenimo još i to da su likovi identični, da oba romana pokazuju *istost* na razini izražajnog sustava, da je sekundarni sloj marginaliziran, da se središnja priča *prvog* često, kao eksterna analepsa, pojavljuje u govornim iskazima *drugog* romana.

I na kraju navodim najjači argument: Katarina Horvat i njezin sin Nikola pojavljuju se samo u prva dva poglavlja romana *Krvavi sabor križevački*. U drugom poglavlju Pavao Horvat govori Katarini: *Sestro čuvaj mi Nikolu! Bdi nad njim kao nad zjenicom svoga oka! On je sada jedina nada našega slavnoga roda, pa ne dao Bog da bude posljednji*. (Citirano prema izdanju iz 1971., str. 26.) Upravo *Posljednji svoga roda*, roman u kojem Nikola predstavlja središnji lik, odgovor je na Horvatove strahove.

Ulančanost romana česta je u primjerima *pučko–zabavnog* modela hrvatskoga povijesnog romana, čiji autori nisu skrivali svoja saznanja o uspjehu svojih štiva kod široke publike. Nisu to govorili izravno, u ime njih su to isticali nakladnici u uvodnim obraćanjima čitateljima, a sami autori odabirali su nešto sofisticiraniju i ne toliko izravnu metodu. Npr. Zvonimir Pužar, autor desetak povijesnih romana, koji je svoje tekstove opremao bilješkama, u jednoj će se bilješci (u romanu *Križevačka ljepotica ili Borba za pravo*, s.a.) pozvati, bez ikakva dodatnog objašnjenja (samo riječima upute: *Vidi izvornu pripovijest*), na svoj roman *Život za život, glava za glavu ili Osveta na Kalnik–gradu*, što nas navodi na razmišljanje kako je autor imao potvrdu o čitanosti zbog čega je mogao sa sigurnošću samo podsjetiti na svoj, vjerojatno prethodni, roman.

¹⁶ Krešimir Nemeć: *Roman Osvit Ksavera Šandora Gjalskoga* (pogovor romanu *Osvit*), biblioteka »Hrvatski povijesni roman«, Školska knjiga, Zagreb, 1996., str. 296.

¹⁷ Citirano prema: Ksaver Šandor Gjalski: *Osvit*, 1996., str. 7.

¹⁸ Krešimir Nemeć: *Roman Osvit Ksavera Šandora Gjalskoga*, str. 292.

¹⁹ U pojedinim izdanjima romana *Osvit*, kao i romana *Za materinsku riječ*, imena povijesnih osoba, u funkciji što naglašeniije autentičnosti, pisana su kurzivom. Npr. u izdanjima »Mladosti« 1972. godine.

²⁰ Zanimljivo je da je u *publicističko–povijesnom modelu* hrvatskoga povijesnog romana, Gaj predstavljen kao lik sa svim karakteristikama slabe osobe, junaka sličnog običnom čitatelju. Riječ je o tekstu *Josipa Horvata 1848* (1934.). Donosim samo jedan citat iz kojeg se vidi o čemu u svojoj ložnici, uz suprugu koju zanimaju samo novac i muževljeva karijera, razmišlja Gaj: *Vječne novčane brige. Doktor Gaj stane grickati usnice. Kad bi samo mogao doživjeti jedan mjesec dana, da se ne bi morao mučiti računima, lihvarima, mjenicama... Sutra, ne, prekosutra mora na svaki način izaći na kraj s tim Bresslaureom*. (citirano prema: Josip Horvat, *1848*, Zagreb, 1973., str. 156.) Josip Horvat napisao je i posebnu monografiju *Ljudevit Gaj. Njegov život, njegovo doba* (1960.)

²¹ *Osvit*, str. 120.

²² Isto, str. 286.

²³ Opisujući ideju koja vodi Ivana Kotromanića, autorski pripovjedač ispisuje rečenice poput sljedećih: *Kraljevi su ovdje stolovali i gledali na svoju hrvatsku kraljevinu, pa mi danas da budemo prikrpina čija? Ne! Ali da ne budemo, moramo se probuditi i ljubiti svoj narod — svoj jezik — svoje običaje.* (str. 39.), ili *Nova ideja narodnosti u njegovim očima bijaše sveopći lijek, od kojega se je s punim uvjerenjem nadao slobodi i blagostanju svoga naroda i cijeloga čovječanstva.* (str. 233.)

²⁴ Isto, str. 288.

²⁵ Isto, str. 130.

²⁶ Isto, str. 92.

²⁷ Isto, str. 151.

²⁸ Krešimir Nemeč: *Zlatno doba hrvatskog romana*, u knjizi »Povijest hrvatskog romana«, 1994., str. 211.

²⁹ Dva novopovijesna hrvatska romana tematizirat će ličnost Jelačića, odnosno Strossmayera. Riječ je o romanu *U službi Josipa baruna Jelačića* Ivlice Ivanca i romanu *Zlatousti* Stjepana Tomaša.

³⁰ *Za materinsku riječ*, str. 226.

³¹ *Ksaver Šandor Gjalski: Za materinsku riječ*, 1972., str. 296.

³² Navodim samo jedan primjer iz romana *Za materinsku riječ: I dok su mlade šume njegove riječi romorile u rođenom jutru, gore nad njim zvonila je ševina jutarnjica, a tik na cvatućoj mendulji do njega, sjedila je u vršku crnoglavka i sipala svoju divnu veselu pjesmu.(...) Proljeće je u našem narodu, našoj domovini, svanulo braćo! — klikne Ivo.* (str. 41.)

³³ Razdioba povijesnih romana mogla bi se načiniti i prema stilskim periodima (romantički, realistički, modernistički, postmodernistički hrvatski povijesni roman). Ipak, hrvatski je povijesni roman, zbog naglašene specifične zadaće, zadržao, u najbitnijim svojim kategorijama, elemente *romantizma*. Samo se djelomično, smješten u određeni književni period, prilagođavao dominantnim stilskim strujama. U trenutku kad počinje, u svom odnosu prema povijesnom junaku i nosivim tezama, mijenjati romantičarski odnos, može se govoriti i o prijelazu iz povijesnoga u novopovijesni roman. Kritički odnos prema junacima nacionalne povijesti jedna je od glavnih karakteristika nove varijante nacionalnoga povijesnoga romana, čija se *startna pozicija* prepoznaje u romanu *Vuci* Milutina Cihlara Nehajeva.

³⁴ *Za materinsku riječ*, str. 192.

³⁵ Miroslav Šicel: *Gjalski*, Zagreb, 1984., str. 41.

³⁶ Roman *Dolazak Hrvata*, podnaslovljen kao *historička novela*, i s jasno naznačenom pripovjedačkom intencijom (*U slavu tisućgodišnjice krunidbe kralja Tomislava posvećuje autor*), objavljen je 1924. Pojavio se zatim 1995. s pogovorom iz kojeg se može pročitati nakladnička intencija, a zanos kojim je pisan pogovor više je rezultat, pretpostavljam,

izvanknjiževnog trenutka, nego što bi to mogao biti rezultat oduševljenja romanom. Aktualnom političkom retorikom, pogovaratelj **Nikola Pulić**, između ostaloga, iznosi i sljedeći zaključak o prozi Gjalskoga nastaloj prije *Dolaska Hrvata: Njegovi počeci bijahu ispunjeni optimističkim ilirsko-hrvatskim zanosom i vjerovanjem u budućnost jugoslavenstva i sveslavenstva. Dugo mu je trebalo kao, uostalom, brojnim hrvatskim piscima, da shvati iluzije o »zagrljaju« s istočnom »braćom« i da zaore još dublje u svoje, u naše, domaće povijesne i duhovne njive.* (*Dolazak Hrvata*, 1995., str. 161.)

Pulićev pogovor mogli bismo izdvojiti kao školski primjer, i zbog toga ga i spominjem, neprimjerenog vrijednosnog suda kojim se, u vrijeme popunjavanja praznih književnopovijesnih mjesta (nakon godine 1990.), žele ispraviti svi dosadašnji propusti. Roman *Dolazak Hrvata* jest književnopovijesna činjenica koju treba uzeti u obzir, kako u kontekstu s autorovim povijesnim romanima, tako i u budućem književnopovijesnom pregledu žanra. Istovremeno, nije riječ o tekstu koji će unijeti bilo kakve vrijednosne promjene ni u prozni opus Ksavera Šandora Gjalskoga ni u vrijednosnu sliku hrvatske proze tih godina.

Stoga pogovor poput Pulićeva, koji se u svom tonu ne razlikuje od rodoljubnog zanosa sa stranica *zabavno-pučkog* modela hrvatskoga povijesnog romana, premda ga možemo opravdati povijesnim trenutkom i povijesnim nedaćama, zajedničkim piscu pogovora i njegovu čitatelju, neizostavno rezultira potpuno suprotnim učinkom od željenog. Navodim samo još jedan odlomak: *Raskošnom pripovjedačkom manirom Gjalski, premda inače skloniji deskripciji nego naraciji, bogatim sadržajem i tečnim jzikom iz duše, ovo povijesno štivo primjerava mladim čitateljima, što ne znači da čini ustupke na štetu svoga visoka kriterija. Naprotiv, narativnim pristupom, uz neizbježnu deskripciju, umjetnički oplemenjuje povijesnu zbilju koja je od izuzetne važnosti za obrazovanje i odgoj mladih Hrvata i Hrvatica upravo danas kada se hrvatska država, poput plamene ptice, izlazeći iz tisućgodišnjeg pepela, šireći svoja krila, diže iznad mora, livada, oranica i gora u plavo, svoje, nebo ...* (str. 164.)

Međutim, uvjeren sam kako bi za mlade čitatelje bilo itekako važno da se u istom pogovoru roman *Dolazak Hrvata* nije proglasio posljednjim autorovim djelom, te da je Pulić u bibliografiju uvrstio i *Pronevjerene ideale*, roman kojim bi još snažnije mogao potkrijepiti izrečene teze.

³⁷ Krešimir Nemeč, ocjenjujući roman *Dolazak Hrvata*, uspoređuje ga s pseudopovijesnom fikcijom Velimira Deželića. *Usp. Povijest hrvatskog romana*, str. 215.

³⁸ Da roman, temeljen na legendi o dolasku Hrvata, doista ne pokazuje nikakve književnoumjetničke kvalitete, pokazat ću izdvajajući samo jedan opis kneza Borislava Porge pri njegovu krštenju. Ovim tekstom, koji opisujemo povijesnim premda za to nemamo pokrivača u snazi njegovih gradbenih elemenata, Gjalski se *snagom* umjetničke obrade tijesno približio piscima *religiozno-pučkog* modela: *S glave je bio kod ulaza skinuo svoju zlatom i srebrom iskičenu kacigu, te mu je krasna rusa kosa s dugim zavojima padala na široka pleća i ramena, a modre sjajne oči junačkoga citraza sada su se smjernim pogledom ovjesile o visoki starinski križ na glavnom oltaru* (citirano prema: *Dolazak Hrvata*, 1995., str. 147.).

³⁹ Roman istoga naslova kojim se precizno određuje i središnja tematska nit objavio je 1908. godine Milutin Mayer. Mayerov roman (256 str.), u izdanju Društva sv. Jeronima, nosi podnaslov *Povjesna pripovijest iz VII. vijeka* i pokazuje sve karakteristike *religiozno-pučkoga* modela hrvatskoga povijesnog romana. Model se prepoznaje već u prvoj rečenici: *Svježje proljetno jutro, ukrašeno svim reč bi upravo kraljevskim sjajem, osvanulo je jednog dana godine 625. po rođenju Spasa* (str. 5.).

Mayerov roman je pripovjedno složeniji od istonaslovljenog romana Ksavera Šandora Gjalskoga. I on završava obrednom govornom radnjom (vjerskom poukom), ali je ona ovdje rezultat priče (izgovara je pustinjak nakon pobjede kršćana nad Kaganom i nakon osvjedočenja u čudo), a nije samo u funkciji ideje kao što je to u Gjalskoga: *Bračo, bili ste čas prije svjedocima što se tu zbililo. Svi ste vidjeli da je Gospodin, Bog kršćana, učinio veliko čudo. (...) Ovaj križ jest znak kršćanski, kome se klanja istočno i zapadno carstvo. Naš dobri Bog, Gospodin Isus, učinio je veliko čudo. U ovoj strahovitoj žegi gdje su usahli svi potoci i sva vrela, gdje ljudi i životinje skapavaju od žeđe, proteklo je najednom toliko bistre vode. To neka bude opomenom vama svima, koji štujete Peruna i krive bogove, da radije prigrlite našu vjeru i da štujete onog Boga koji je učinio to čudo. (...) Ovaj sveti znak, pod kojim je proključala ova bistra voda, dao je istoj čudotvornu i ljekovitu moć.* (str. 256.)

Tek izricanjem suda kako je, u primjeru Mayera, riječ o romanu koji tematski složenije, a izražajno vrlo blisko, obrađuje istu povijesnu činjenicu kao i roman Gjalskoga, možemo izvesti zaključak o niskoj književnoumjetničkoj razini posljednjeg u nizu povijesnih romana Ksavera Šandora Gjalskoga.

⁴⁰ *Dolazak Hrvata*, str. 154.

⁴¹ U *Pronevjeranim idealima* može se slijediti i politički put samog Gjalskoga, a on se kretao u granicama od žestokoga pravaša i u dačkim danima privrženika »Velike Hrvatske«, preko Strossmayerovih narodnjaka i opozicionara, do putovanja u Beograd na krunidbu Petra I. Karađorđevića kad je primio orden Svetog Save prvog reda, do ulaska 1919. u privremeni parlament Kraljevstva SHS u Beogradu.

⁴² Književni su povjesničari bili manje skloni romanu *Pronevjerani ideali* nego romanima *Osvit* i *Za materinsku riječ*. Mišljenja sam da u umjetničkoj realizaciji roman nimalo ne *odudara* od spomenutih Gjalskijevih povijesnih romana. Usudujemo se čak primijetiti da je i sama romaneskna struktura *Pronevjeranih ideala* složenija. Svaki lik, pa bio on čak i posvema usputan, ulazi u tekst uz kratku *predpriču* u kojoj se iznosi njegova dotadašnja biografija, pripovijedanje dotiče sve slojeve tadašnjeg društva, a autorski stav prisutan je u svim govornim perspektivama. Čitljiv je tako i u sugestivnim opisnim partijama teksta, prepunim dodatnih obavijesti koje se nude čitatelju u formuli temeljenoj na razlici *mi/oni*.

Navodimo jedan primjer iz osmog poglavlja romana kad Stjepan Banović, nakon što je dobio *ekspresno* pismo svog sina Ivana odlazi iz Beograda kući: *I zbilja još je istu večer krenuo prvim vlakom prema Zagrebu. U svojoj zabrinutosti što je izazvao list Ivanov, nije pazio ni zamijetio sav užasan nered, svu onu strašnu nesređenost i*

nemarnost što je pratila vlak od prvog časa otkad je krenuo iz stanice zemunske, jer iz Beograda još uvijek nije se moglo polaziti pošto most preko Save još je uvijek čekao na nužni popravak, makar su već mjeseci i mjeseci prošli otkad se je moglo k tome popravku pristupiti. (Pronevjereni ideali, str. 61.)

Roman je prvi put u samostalnom svesku objavljen tek 1994. godine u biblioteci »Gredice« Matice hrvatske u Zaboku. Uredio ga je i pogovorom popratio Dubravko Jelčić. Na samom kraju, Jelčić donosi i bibliografske naputke: *Prije šezdeset i devet godina izlazio je on u sedmom godištu zagrebačkog dnevnog lista »Hrvat«, glasila Hrvatskog opozicijskog bloka, godine 1925, u 108 (neuredno numeriranih) nastavaka, kao podlistak, obično na drugoj, a iznimno na trećoj strani novina. (...) Roman je počeo izlaziti u broju 1469, u utorak, 3. veljače a posljednji nastavak izašao je u broju 1595, u srijedu, 16. lipnja.* (Pronevjereni ideali, str. 214.)

⁴³ Ksaver Šandor Gjalski: *Pronevjereni ideali*, 1994., str. 8– 9.

⁴⁴ Datum je napisan riječima: *Dvadeset i deveti je oktobar tisuću devetsto osamnaeste* (*Pronevjereni ideali*, str. 13.), a radnja je smještena u vrijeme sadašnje, autorovo realno vrijeme. U priču su uvedene i dvije paralelne ljubavne priče. U romanu se ne pojavljuju povijesne osobe, a romaneskni likovi su nositelji određenih ideja. Nije, dakako, riječ o povijesnom romanu i zbog činjenice da je vremenska razlika između vremena pripovijedanja i vremena priče samo sedam godina, kao i zbog činjenice da se pripovijedanje odvija u granicama istoga povijesnog procesa.

⁴⁵ Tekst kojim se u dnevnom listu »Hrvat« najavljuje objavljivanje, u nastavcima, romana *Pronevjereni ideali* glasi: *Pronevjereni ideali zove se najnoviji roman najvećega hrvatskog pripovjedača Ksavera Šandora Gjalskoga koji će od 3. veljače početi izlaziti u »Hrvatu«. Iz ovog romana hrvatski će se čitatelji uvjeriti, da sijedi jubilarac još i sada znade pričati mladenačkim zanosom. Roman je nadasve aktualan s aluzijama na sadašnje prilike, u kojima se hrvatski narod nalazi, pa će s obzirom na to biti zanimljiva poredba Gjalskoga kao pisca »Osvita« i kao pisca »Pronevjerениh ideala«.* (»Hrvat«, VII/1925., br. 1466., 31. siječnja, str. 2.)

⁴⁶ *Pronevjereni ideali*, str. 77.